

Nagy Péter

Elfelejtett kincsek: Krúdy Eszlárja

Sorsuk van a könyveknek – ez az ókori bölcsesség-közhely újra meg újra beigazolódik. Mi sem igazolja ezt jobban, mint Krúdy Gyula utolsó befejezett regénye: *A tisztaeszlári Solymosi Eszter*. Krúdy-divatok jönnek, Krúdy-divatok mennek, legalább kettőt, a negyvenes éveket meg a hatvanas éveket magam is átéltem. Az utóbbi nagy adománya volt a teljes Krúdy-kiadás, a Magvető és a Szépirodalmi közös erőfeszítésében. Valójában ekkor bontakozott ki, hogy milyen hatalmas ez az életmű. Ekkor jelent meg először könyv alakban a *Solymosi Eszter*; azóta se. Addig csak a Magyarország című napilap „vonalalatti”-jában tengette életét, ahol 1931 első felében, napról napra megjelent. De nagyobb zajt kötetbeli megjelenésekor se csapott; tudtommal akkor egyedül Sükösd Mihály írt róla. Mindig némaság vette körül – talán éppen azért, mert nem fér bele a megszokott és kimunkált Krúdy-képbe. Megtörtént, a maguk idején nagy port felvert eseményekben valóságos alakok cselekszenek vagy sem – úgy, vagy körülbelül úgy, mint ahogyan azt az egykorú sajtó s egyéb feljegyezte. Ez nem Alvinczy Eduárd és Rezeda Kázmér világa, itt nem Szindbád jár, hanem hajdan élő alakok: Scharf József, a templomszolga, Ónody Géza, a képviselő, Eötvös Károly, a védő és Vay Gyurka, a csendbiztos.

El lehetne intézni ezt a könyvet egy kézlegyintéssel: az írói kimerülés, a kétségbeesett pénzkeresés műve. Tudjuk, hogy ezekben az években – éppen a ki-robbant nagy gazdasági válság idején – Krúdy valóban reménytelen helyzetben volt: a pénzforrások bedugultak, az egészsége romlott, s az életmódján nem tudott, vagy nem akart változtatni. Kétségbeejtő és folyamatos pénzhányban volt: ha csak ezért ütötte volna össze nagy sebtében ezt a regényt, az is érthető lenne. De ha ez a motívum belejátszott is a regény fogantatásába, nem ez történt, nem ez történhetett.

Maga Krúdy, a regény indulása körüli nyilatkozataiban saját gyermek- és ifjúkori emlékeire teszi a hangsúlyt: nagyapja házánál az események alatt, vagy ifjúkorában nyíregyházi éveiben a „nagy pör” szinte valamennyi szereplőjét ismerte: a pört már mint eszmélő gyermek érte meg. Ő maga azt nyilatkozta erről:

„Egy korszak bábfigurái voltak, amelyeket a végzet láthatatlan keze mozgatott. Ezt a végzetet hívják zsidókérdésnek, amely mindig volt és mindig lesz a világon, csak egy-

„szer olyan a hangja, mint a földrengés morajlása, máskor mint a piaci kofák veszekedése.” (Magyarország, 1931. február 8.)

Nem utal rá, de valószínű: az adta a kezébe a tollat, az élesztette föl félszázados emlékeit a korról és a kor figuráiról, hogy újra meghallotta, írói érzékenységgel előre sejtette a morajlást. Ez elé szeretett volna tilalomfát állítani.

Nem tisztáztuk eddig, s erre én sem vállalkozom, mi volt, mi lehetett az oka annak, hogy éppen 1931-ben látta Krúdy elérkezettnek az időt, hogy félszázados emlékeit komoly kutatásokkal elmélyítse és megírja: érezte, hogy a nagy gazdasági válság következtében megint megmozdult a föld a magyar glóbuszon? Írói érzékenységebe belesajdult az a kétszer már átélt „zsidó hecc”, ami igazán csak tíz év múlva virágozik ki a magyar történelemben? Vagy volt egyéb, közvetlenebb oka is? Nem tudjuk. Ő maga a regény újságbeli megjelenése idején adott nyilatkozataiban csak a hajdani igazságtalanság jóvátételéről s a maga ifjúkori emlékeinek ihletéséről beszélt. És még így is értetlenséggel találkozott: nemcsak a „keresztény” sajtó fogadta teljes némasággal, de a „zsidó” sajtó sem egyértelmű rokonszenvvel: míg a Múlt és Jövő ebből az alkalomból nagy interjút közöl a szerzővel, az Egyetértés glosszával szűr belé s értetlenségének ad hangot: minek felkavarni ezt az egészet?

Ismétlem: nem tudjuk, mi is adta a kezébe a tollat. De az bizonyos, hogy a témáját komolyan vette: nem csak Eötvös Károly *A nagy pöréből* „puskázott”, hanem sok mindennek maga is utánajárt Nyíregyházán s egyebütt. Ennek a tényyszerű kiderítése is megérne egy doktori disszertációt: mik is voltak Krúdy forrásai ebben a regényében s azokat hogyan használta? Az utóbbi kérdés közelebb vinne ahhoz a válaszhoz is: mi volt az igazi szándéka ezzel a regénnyel?

A magam ismeretei szerint be kell érnem annak a megállapításával, amit az elég bőséges Krúdy-irodalomban tudtommal csak Bori Imre hangsúlyozott: hogy a húszas évek folyamán Krúdy műveiben új út, új hang jelentkezik: az átpoetizált világ helyében a való világ képe. Ezt szögezi le Sükösd Mihály is – tudtommal az egyetlen kritikában, amely a regény kötetbeli megjelenését hírül adta: Krúdy „tényregényt” írt ebben a könyvében – mondja, s bizonyítja.

Mindenesetre itt valami furcsa és ritka dolog született, szinte egyedülálló a Krúdy-oeuvre-ben, amely már ezért is több figyelmet érdemelne, mint amit eddig kapott.

Most már magára a regényre fordítva a figyelmet: számos vonása egyedülálló Krúdy művészetében. Először is az indító fejezet: a vérvád alól felmentett Scharf-család érkezése Pestre és a nyomában kitört nagy, már-már forradalom-szerű antiszemita tüntetés, amely elborítja a várost és pusztít esztelenül. Hatalmas, vérben és koromban fürdő vízió, mely önmagában is megáll, gyönyörű antológia-darab. Közvetlen vonatkozása a regény eseményeire nincsen, csak a hangulatát adja meg annak a világnak, amelyben Tiszaeszlár eseményei egymásra következnek.

Azután az, hogy a címadó leányka alakja szinte meg sem jelenik a regényben: bár miatta történnek a dolgok, de ő nincsen. A gyerekkorból alig kinőtt kis paraszt-cseléd igazán nem érdekelte Krúdy tollát. A regény emberi erőterének két fókusza van: Scharf Móric, az eszlári zsidó templomszolga kamasz fia, aki a vérvád legfőbb tanúja volt és Ónody Géza, az eszlári kerület képviselője, az antiszemita tábor egyik vezére és jellemző alakja.

Ezek közül az igazán érdekes Scharf Móric, aki valóban lélektani rejtély: a zsidó közösségekben felnőtt kamaszfiú, aki saját családjá, miliője ellen fordul, s a neki betanított szörnyű történethez az utolsó percig ragaszkodik, mit sem törődve azzal, hogy ezáltal az övéi pusztulását okozhatja. Ezt a rejtélyt Krúdy egy nagyon is valószínűsíthető lélektani kulccsal oldja fel: Móriccal elhitették és elhiszi, hogy ezen az áron belőle is „keresztény úri fiú” lehet, olyan, mint a rá vigyázó megyei várnagy, Henter Antal úri gyermekei. Ezt persze igaz regényíró módjára Krúdy sehol így meg nem fogalmazza, de annál hitelesebben ábrázolja.

Scharf Móric történetét úgy is meg lehet fogalmazni – és ez sem lehetett egészen idegen Krúdy alkotó gondolatától –, hogy az ő alakja a görcsös asszimilációs törekvés tragikomédiája. Jön a megalázott és megalázó nyomorból, hirtelen lehetőséget kap „az urakkal” való azonosulásra, ez elkábítja és elszédíti. Aztán, amikor az úri világ számára ő haszontalanná válik, visszalökik oda, ahonnan jött: a regény szerint Scharf Móric az amszterdami zsidónegyedben, mint gyémánt metsző fejezi be az életét.

A másik érdekes lélektani képlet Ónody Géza, az eszlári képviselő. Mint képviselő, jelentéktelen mameluk; mint ember, teljesen kiüresedett, csak a formáknak élő lény, akinek legnagyobb mindennapos kalandja: elmenni a postahivatalba az újságokért. Ónody viscerális antiszemita és ugyanakkor a zsidóság bűvöletében él: csak a zsidó nők tudják izgalomba hozni, csak a zsidó kocsmában tudja igazán jól eltölteni az idejét. Ónody alakjának a megrajzolásával Krúdy a szenvedélyes antiszemitizmus egyik alaptípusát formázta meg.

A regény elég híven követi az eseményeket. A per leírásában elsősorban Eötvös Károly könyvét használja fel (s erről eleve tájékoztat a regény bevezetéséhez fűzött lapalji jegyzetében), mellette Tóth Béla korabeli sajtótudósításait alkalmazza gyakran a saját szövegébe. Önmagában az is érdekes tanulmány tárgya lehetne, ha valaki összevetné a szövegeket. Így lehetne pontosabban meghatározni, mi is a különbség a „jó író” és a „nagy író” között. Mert Eötvös Károly jó író volt, kétségtelen, de a nagy író Krúdy volt. Az, ahogyan szinte eszköztelenül egy-egy szembesítést, törvényszéki jelenetet drámaivá tesz, igazán megjelenít, mestermunka: hű az elődhöz, és mégis a saját írói szándéka szerint alakulnak a dolgok, a jellemek.

E tekintetben egyébként tele van tanulással a regény. Az egyik legfeltűnőbb „Szűcs szomszéd” szerepe. Szűcs (akinek a keresztnevét, azt hiszem, egyik író sem írta le) helybéli parasztember volt, aki véletlenül mindenütt ott volt s mindenre pontosan emlékezett. Eötvös rendkívül rokonszenvesen szól róla – termé-

szetesen, hiszen neki egyik legfőbb támasza volt a védelemben. Krúdynál Szűcs mindazt ugyanúgy megteszi, mint Eötvösnél: mégis az olvasóban inkább kellemtelen benyomás marad róla: fontoskodó, minden lében kanál emberke.

Az alapvető különbség a két könyv között – minden epizodikus egybeesésük ellenére – talán onnan is ered, hogy a céljuk más és más. Eötvös élete „nagy kalandját” írta meg: ő, a Függetlenségi Párt vezére, egyébként is sikeres ügyvéd mindent kockáztatott, amikor a „sakter-párt” élére állt. Megsemmisülhetett volna, s azzal, hogy nyert, országos, sőt országon túli híre nőtt, erősödött. Neki valójában ezt kellett elmondania. Krúdy viszont ezen túlment: az ő regénye az egész vérvád-ügyet szinte ürügyként használja egy nagyobb, tágabb mondanivaló közlésére. Az ő regénye a régi Magyarország és az új Magyarország birkózásáról szól: arról, ahogyan a vármegyei világ, a csendbiztosi világ, a nemesi gátlástalan önkény világa megsemmisül s egy új, modernebb, centralizáltabb és felvilágosultabb világ születik ebben az országban. Ez a lényege a „vérvád-párt” és a „sakter-párt” összecsapásainak, nagy, törvényszék előtti mérkőzésének; s ez testesül meg két nagyszerű betétben. Egyfelől a Zathureczky-házaspár és szerepük megírásában, ahol az asszony (aki a kalapot viseli) függetlenségi, a férje meg kiegyezés-párti; a másik meg a függetlenségi szalon estélye Pesten, ahol a látszólagosan azonos nézetű emberek konfrontálódnak a vérvád kapcsán – fenntartva az úri modor, a viselkedési normák szigorú szabályait.

Itt és így kapcsolódik ez a regény a magyar regényirodalom nagy áramába. A *tiszaeszlári Solymosi Eszter* gördíti a kripta fedőkövét arra a sírra, amelyben Eötvös József *A falu jegyzőjének* a világa nyugszik. Ott a vármegyei világ felháborító önkénye még virágjában van; itt utoljára próbálja virulensen a maga javára fordítani a történelem kerekét.

Eötvös Károly a maga könyvében többször is nyomatékkal ír a „titkos tanács”-ról, amely hátulról mozgatja az egész vérvád-históriát és új meg új fordulatot készít elő, amikor a régi gyanú kezd kudarcot vallani. Krúdy elveti ezt a lehetőséget (pedig a romantikus képzeletnek milyen dús televényt kínálna!): önálló a vérvád születése, kiterelvényesedése a vidék elmaradottságában, hiszékenységében, tudatlanságában gyökerezik, amely az úri megyére és a paraszti világra ha másképpen is, de egyként érvényes. A „titkos tanács” teljesen nyílt: a vendéglő tisztai asztala, az úri kaszinó, az egyes úri házak vendéglátó alkalmi – s másfelől a paraszti hiszékenység, kapzsiság, feltűnési vágy egyéni vagy csoportos megnyilvánulásai. Rendkívüli elhithető erővel írja meg, ahogyan ebben a kettős elmaradottságban a vérvád mítosza megszületik; ahogyan tulajdonképpen uraknak, parasztoknak egyaránt kétféle zsidója van városon és falun egyaránt: a „mienk” a letelepedett, a helybeliekkel együtt élő, együtt gondolkozó, velük összenőtt zsidók, és a többiek, a kívülállók, az idegenek, a furcsák és félelemkeltők, *mert* idegenek. Egyébként ez az akkori (csak az akkori?) társadalomra jellemző ambivalencia az egész ábrázolást áthatja: sokszor az író maga is viszolyogva szemléli egyes alakjait.

Talán éppen ezért is rendkívül alkalmas ez a regény arra, hogy Krúdy ábrázolási módszereit szemügyre vegyük. Minden alakja, minden emberi viszonylata „ül” a helyén. Ugyanakkor a teljesen egységesnek tetsző ábrázolásban bizonyos kettősséget figyelhetünk meg. Az egyik legmélyebben szántó Krúdy-tanulmányban Baránszky-Jób László vette észre azt, hogy Krúdy általában az alakokat, eseményeket egyaránt fölülről szemléli műveiben: innen az ábrázolás fölénye. Ebben a regényben inkább azt mondanám, hogy az alakjait felülről és alulról, kívülről és belülről egyszerre látja; a síkok közötti átmenet villózó, hirtelen és megállás nélküli. Ennek következtében olvasás közben egyre erősödik a benyomásunk: az író némi részvétellel, de bujkáló iróniával nézi és láttatja alakjait és eseményeit.

Természetesen vannak lényeges különbségek: az, ahogyan kívülről és felülről látja – hitelességükben mit sem veszítve – a paraszti alakjait és azok mozgatórugóit; ebben talán a legkiemelkedőbb Huriné, Eszter gazdasszonya és Solymosiné, Eszter anyja valamint az eseményekben való szerepüknek az ábrázolása. Abban meg, ahogyan alulról és belülről tudja láttatni az alakokat, azt a feledhetetlen jelenetet emelném ki, amely Vay Gyurka, a csendbiztos és Péczely Kálmán, alias „Pucér Jóska” között zajlik le. Péczely elszánt és végletes antiszemita: ő veszi rá először Scharf Móricot is a vérvád-vallomásra. De kicsi ember, szakállas ember: első találkozásukkor Vay zsidónak nézi. Vallatni kezdi: a jelenet bohózati, de baljós, amíg ki nem derül a valóság s Vay Gyurka hirtelen pertura és együttborozgatásra vált. Eötvös hosszan írt a megyei vallatás eszközeiről, módszereiről; Krúdy ennél a félig bohózati jelenetnél többet erre a kérdésre nem szán: így is mindent elmond.

Végül is a tiszzaeszlári vérvád ügye a ferencjózsefi Magyarország egyik legnagyobb válsága volt: a már kiforrott párt-vonalakat hirtelen keresztbe törte és új szenvedélyek új vonalait rajzolta rá. Krúdy egy pillanatig sem hagy kétséget afelől, hogy ő maga melyik oldalon áll; ugyanakkor többször is hangsúlyozza és ábrázolja, hogy saját nagyapja, a helyi potentát Krúdy Kálmán a vérvád-tábor híve és egyik mozgatója volt. Ezáltal a saját ki nem mondott, de egyértelműen ábrázolt álláspontját végérvényesen hitelesíti.

Az író egyértelműen kifejezi, hogy a vérvádat s mindazt, ami abból következett, elítéli, szereplőit, mozgatóit sajnálja vagy megveti. De ez az egyértelmű álláspont nem bénítja a művész tollát, hanem szárnyakat ad neki. Ezért tudja a kort s a szereplőket olyan mélyen és meleg érzéssel ábrázolni, ezért szólal meg a tárgyilagos, sőt szinte riporter hang mellett és mögött oly gyakran a híres krúdys „gordonkahang” – különösen a szabolcsi falu, a nyírségi nyár költői ábrázolásában. Krúdy szorosan tartja magát vállalt feladatához: történelmi regényt ír, az ötven évvel korábbi dolgokról mesél. De ezzel a saját korához szól: a vármegyébe kapaszkodó elhaló álomvilág és az erősödő modernizálódó Magyarország ellentétének megrajzolásával saját korának, a megírás korának nagy ellentéteit is szóhoz juttatja áttételesen.

Talán ennek tudható be az a zavart némaság, amely a művet születésekor s mindmáig körülveszi. A nyitó fejezet nagy pogrom-tablója első közlésekor talán a költői fantázia elszabadult futamának tetszett; az író már régen halott volt, mire kiderült: ez bizony nagyerejű, baljós prófécia.

A tiszzaeszlári vérvád pörében Krúdy Gyula egyértelműen és nyomatékkal tette le a voksát. A világ akkor süketen ment el mellette s máig sem akarja meghallani a hangját. Szomorú, hogy ötven esztendővel a pör után az író még szükségesnek látta elmondani erről a véleményét; még szomorúbb, hogy százhusz esztendővel a pör után ez az állásfoglalás nem veszített jelentőségéből. De éppen azért, mert egy nagy író őszinte és belső meggyőződésének ad hangot, *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter* mindmáig érvényes és ma is perdöntő nyomatékkal esik az igazság és a szépség serpenyőibe.